
Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları

İBRAHİM AKGÜN*

Özet: Bütün kâinat içinde en şerefli bir şekilde yaratılan insanın, ideal seviyeye ulaşmasını sağlayan yegâne özelliği hiç şüphesiz tefekkür etme kabiliyetidir. Bu kabiliyet, Kur'an'la beslendiği zaman gerçek ve ideal hüviyetini kazanmış olacaktır. Zira Kur'an'dan beslenen bir tefekkür anlayışı, beşere bir nevi ruh ve hayat kazandırmaktadır. Bundan dolayı tebliğimizde Kur'an'ın atıfta bulunduğu tefekkür vasıtaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an perspektifi, tefekkür, tefekkür vasıtaları, akıl, kalp.

* Y. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Thinking and Its Instruments on the Quranic Perspective

İBRAHİM AKGÜN

Abstract: Human being is created as the most honorable existence. He reaches a level of maturity through the ability to contemplate. This capability reaches the real and perfect quality provided to take advantage of the Koran. Because contemplation that benefit from the Qur'an, gives mortal a kind soul and life. Therefore, it is focused on means of contemplation to which Qur'an refers in this paper.

Keywords: The Quranic perspective, thinking, instruments of thinking, reason, heart.

Giriş

Tefekkür, f-k-r kökünden tefe'ul ölçüsünde türetilmiş mastar bir kelimedir. Bir şey hakkında fikir üretmek anlamına gelir. Bu fiilin kökü olan “fıkr” ise, bilinen bir şeyle bilinmeyi anlamak için aklın fikir üretmesidir. ¹ Bilinenden/malumdan ilme varma kuvvetine fıkr, aklın bakış açısına göre bu kuvvetin cevelanına ve faaliyetine de tefekkür denir. Bazı edipler ise; fıkr ve tefekkürün “bir şeyi oğmak, kabuğunu yok edip hakikatine ermek” anlamındaki “ferk”ten ‘r’ ile ‘k’ nın yer değiştirmesiyle meydana geldiğini ifade etmişlerdir.² Kelime böyle bir değişimden geçmemiş, diğer bir ifade ile doğrudan “fıkr” kelimesinden türemiş olsa bile, tefekkürde kabuğu açmak ve içe doğru hareket etme anlamı vardır.³

İnsan mahlukatın en şerefli olarak yaratılmıştır. Bütün kâinat içinde en mükerrem ve en şerefli şekilde yaratılan insanı bu ideal seviyeye ulaştıran bazı özellikler vardır. Bu özelliklerin en üstünü hiç şüphesiz tefekkür etme kabiliyetidir. Tefekkür etme özelliği bütün mahlukat içinde kemal noktada sadece insana mahsus bir özelliktir. İnsana mahsus olan bu yüksek kabiliyet ve seciye Kur'anî tefekkürle mayalandığı zaman gerçek ve ideal hüviyetini kazanmış olacaktır. Çünkü bütün ilahî marifet dairelerinde dolaşmak ve ruhi olgunlaşmayı elde etmek, maddî-manevî, ilmî ve teknolojik bütün gelişme ve icatların temel mihrak noktasını teşkil eden tefekkürdür. İşte Kur'an'ın kazandırdığı tefekkür anlayışı, beşerî tefekküre bir nevi ruh ve hayat olmaktadır.

Bütün hedef ve gayelere ulaşmada vasıta arandığı gibi tefekkürün de gerçek manada teşekkül ve tekemmülünde vasıtalar vardır. Bunlar da duyular, akıl ve kalp olarak görülmektedir. Duyular penceresi ile aleme nazar gezdiren ruh, kalbi harekete geçirip akıl ekranında tefekkür gerçeğinin yansımaları temin eder. Tefekkürün kaynağı ve gerçek vasıtası akıl mıdır, kalp midir, sorusu insanlık

¹ İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükrem, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut, t.y., III, 65; Firuzabadi, Meccuddin Muhammed, *el-Kamusu'l-Mubi*, Beyrut, 1991, II, 159.

² El-İsfehani, Rağıb, *Müfredatu Elfazil- Kur'an*, Beyrut, 1992, s. 643.

³ Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1988, s. 395.

düşünce tarihinde münakaşalara sebebiyet vermiş bir husustur. Bütün felsefî akımlarda akıl, tefekkürün kaynağı olarak kabul edilirken, İslamî literatürde kalp kaynak olarak telakki edilmektedir. Gerek anatomik yapısı itibariyle ve gerekse de vücutta icra ettiği fonksiyonları itibariyle farklı bir yeri olan kalbin, tefekkürün kaynağı olması kanaatimizce daha isabetli bir görüş olarak görülmektedir. İnsan bir takım vasıtalarla tefekkür eder. Kur'an'ın insanlar için kabul ettiği ve önemine dikkat çektiği tefekkür vasıtalarından ilk sırayı teşkil eden husus, fizikî alemin tetkikine yarayan duyulardır. Bu duyular ise, esas itibariyle görme ve işitme vasıtaları olan göz ve kulak gibi duyulardır. Kur'an'ın belirlediği tefekkür hedefine varmak için sıhhatli çalışan duyulara ihtiyacın olduğu apaçık bir gerçektir. İnsanla kâinat arasındaki bağlantıyı kuran vasıtaların başında hiç şüphesiz görme ve işitme vasıtaları ve dolayısıyla da tefekkür vasıtaları olan göz ve kulak gelir.

1. Göz

Kur'an-ı Kerim çeşitli ayet-i kerimelerle insana birer nimet ve aynı zamanda birer tefekkür vasıtası olarak verilen gözlere dikkatimizi çekmektedir. Yani Cenab-ı Hak bir taraftan şu madde âlemine dikkatimizi çekerken diğer taraftan da şu âlemi incelemeye vasıta olan gözün kendisine dikkat çekmektedir. Nitekim şu ayet-i kerime bu hususu şöyle ifade eder: "(Resulüm) de ki: Sizi yaratan, size işitme duyusu, gözler ve kalpler veren O'dur. Ne kadar az şükrediyorsunuz?"⁴ Diğer bir ayet-i kerimde şöyle der: "And olsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkıncıdır. İşte asıl gafiller onlardır."⁵

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi insana göz nimetinin verilmesindeki maksat, görülmesi gereken her türlü renk ve manzaraları ihtiva eden, nazar, akıl ve tecrübe ile nice ilimlerin ortaya çıkmasına yol açacak olan tekvinî ayetleri görmek ve tefek-

⁴ Mülk, 23.

⁵ A'raf, 179.

kür etmektir.⁶ Gözler sadece bakan bir organdan ibaret değildir. Her ne kadar Allah'ın en büyük nimetlerinden bir nimet ise de burada kast olunan, gören ve gördüğünün şuuruna varan, delâlet ettiği anlamı kavrayan ve ötesindeki hikmeti idrak eden organdır.⁷

Cenab-ı Hak göz gibi bir nimeti ihsan etmiştir. Demek ki gözün kıymet kazanması onun şükürünün edası manasına gelen yaratılış gayesine uygun bir tarzda kullanılmalıdır. Gözün yaratılış gayesi ise şu kâinat kitabına sahibi ve müellifi olan Allah Teâlâ hesabına bakıp tefekkürle yoğrulmasıdır. Esas kıymet kazanması da buna bağlıdır ve bu bağlılıkla doğru orantılıdır.

Ruhumuzun dünyaya açılan penceresi olan göz, vücudun en mûtena ve münasip yerine yerleştirilmişlerdir. Bu kıymetli organımız son derece girift ve intizamlı bir yapıya sahiptir.⁸

Gözün görme olayı şu merhalelerden geçilerek gerçekleşmektedir: Cismin görüntüsü ışık vasıtasıyla gözün saydam tabakasına yansır. Gözbebeğinden ve onun arkasındaki ince kenarlı mercekten kırılarak geçer ve gözü dolduran sıvı içerisinde yoluna devam ederek gözün arka kısmındaki ışığa karşı hassas olan hücrelere ulaşır. Normal olan bir gözde "sarı benek" denilen bu bölge gözün odak noktasıdır. Görüntü bu bölgeye ulaşmadan algılanırsa göz miyop, ilerisinde algılanırsa göz hipermetroptur. Gelen ışık kırılarak göze girdiği için cismin görüntüsü ters olarak teşekkül eder. Bu ters görüntü görme sınırları vasıtasıyla beyne ulaştırılma esnasında düzeltilir ve cisim düz olarak görülür.⁹

Böylece çok kısa ve sathi olarak anlatılan bu olayların meydana gelişi esnasında çok muazzam kanunlar işletilmektedir. Görüntünün göze ulaşmasındaki harikalığı bir yana, göz içerisinde ışığın geçirdiği safhaları biraz dikkatlice incelediğimiz takdirde hayrete düşmemek imkânsızdır. Her şeyden önce gözü meydana getiren hücreler, görme kabiliyetini nasıl ve niçin kazandılar? Niye

⁶ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, VII, 5242.

⁷ Kutub, Muhammed, *Kur'an Araştırmaları*, terc. Bekir Karlığa-Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1997, I, 166.

⁸ Heyet, *İnsan Vücudu*, İstanbul, 1979, s. 72.

⁹ Bkz. Heyet, *Sağlık Ansiklopedisi*, İstanbul, t.y., 1,220; Heyet *İnsan Vücudu*, s. 71-72.

vücudun diğer hücreleri böyle bir özelliğe sahip değil de sadece göz hücreleri bu faaliyete tahsis edilmiştir? Ayrıca ışığa karşı hassas hücrelerin, vücudun başka herhangi bir organında değil de, görme işiyle görevlendirilen gözde, hem de mükemmel bir program ve intizam içinde yerleştirilmeleri tesadüf olabilir mi?

Göz gibi paha biçilmez bir organımızın bir kasıt ve iradeye dayanılarak yaratıldığı aşikârdır. Bu iradenin sahibi olan Allah gözü ruhumuza pencere yapmış, oradan bu alemin sayısız güzelliklerini bize temaşa ettirmektedir. Bu güzelliklerin Yaratıcısına karşı ruhu sonsuz takdir ve şükran hisleriyle dolmayan insan, yaratılışından beklenen gayeyi bulamamış demektir.¹⁰ Tabiatıyla göz tek başına söz konusu icraat ve faaliyeti yapmamaktadır. Belki komple bir sistem halindeki bir faaliyetin neticesi olarak vücutla karşılıklı bir iç münasebetin tesisindedir.

Organların karşılıklı münasebeti, iç muhit ve sinir sistemi tarafından sağlanır. Vücudun her organı diğer biriyle, diğeri de onunla uyuşur. Bu intibak tarzı tamamen teleolojik (gayelilik ifade eden) tir. Mekânistler¹¹ ve Vitalistlerin¹² yaptıkları gibi dokulara bizimkine benzer bir zekâ atfedecek olursak, fizyolojik oluşumların hedefe ulaşmak için düzene girdikleri görülür.¹³ Diğer taraftan bir organın, mesela gözün muhtelif kısımları belli bir gaye için elbirliği yapmış görünürler. Gözün her bir kısmı umumi maksadı olan görme olayını gerçekleştirmek için tam bir uyum içinde çalışırlar. Bu kısımlardan birisi görevini terksetse görme olayı gerçekleşmez.

Beyin, derinin altından optik sinir ve retina olacak olan kendi uzantısını verdiği zaman deri şeffaflaşır. "Korne" ve "Kristalen"

¹⁰ Heyet, *İnsan Vücudu*, s. 73-74.

¹¹ Mekanist, hayat da dahil her şeyi hareketlerin değişim ve intikaline irca eden ister fiziki, kimyasal ve biyolojik olaylar olsun, isterse ruhi, sosyal ve manevi olaylar olsun, her şeyi mekanik kanunlar ve verilerle açıklayan, hareketlerin değişiminin her çeşit olayı izaha kafi geleceğini, varlığın mekanik olarak hareket ettiğini iddia eden felsefi düşünceye inanan kimsedir. Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 309.

¹² Vitalist; genel olarak, hayat olaylarının fiziko-şimik (Fizik-Kimyaya ait) olaylara irca edilemeyeceğini, varlığın canlı olduğunu, canlı varlıkta özel bir yaşama gücünün varlığını kabul eden doktrinini savunan kimse. Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 101.

¹³ Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçbul*, İstanbul, 1997, s. 149.

dediğimiz cismi imal eder. Bu değişiklik gözün dimağî kısmından çıkan maddelerin mevcudiyeti ile izah edilmiştir. Fakat bu izah meseleyi halletmez. Nasıl oluyor da optik kese, deriyi şeffaf hale getirme özelliği olan bir madde salgılayabiliyor? Nasıl oluyor da hassas bir sinir sathı, cilde, dış alemin imajını kendi üzerine aksettirecek bir mercek imal etme kabiliyeti veriyor? Kristalen merceğin önünde iris zarı bir diyafram teşkil ediyor. Bu, diyafram ışığının yoğunluğuna göre genişler veya büzülür. Aynı zamanda retinanın hassasiyeti de çoğalır veya azalır. Kristalenin şekli de uzak ve yakın görüş için otomatik olarak değişir.¹⁴

Alexis Carrel, göz ile ilgili ve organların karşılıklı uyum içerisindeki bu münasebetlerini aktardıktan sonra bu husustaki kanaatini de şöyle belirtir: Bu karşılıklı münasebetleri müşahade ederiz, fakat izah edemeyiz.¹⁵

Söz konusu organlar arasındaki iç münasebetleri vücut bünyesinde müşahade etmek mümkün olduğu gibi, dış dünyada yıldızlar ve galaksiler arasındaki münasebetlerde de aynı ahenk ve insicamı bulmak mümkündür. Bu iç ve dış dünyada varolan ve icraatlarıyla bir gayeyi takip eden karşılıklı münasebetler bize şu kanaati vermektedir: Bütün bu olup biten olaylar yalnız bir tek Kudret eliyle meydana gelmektedir. Zira kâinattaki en küçük atom parçasından en büyük galaksiye kadar bir nizam ve intizam içerisindeki bu akış ancak bir tek Zat'ın kudret ve iradesiyle olabilir. Bu mevcut faaliyetler böyle bir Sonsuz Kudrete bağlanmaz ve O'na isnad edilmezse, izahı mümkün olmayan anlayış ve düşünce sapmalarına maruz kalınabilir. Mezkur ayetle de bu hârika özellikleri taşıyan göz nime-tinin tefekkür ameliyesinde mühim bir vasıta olduğunu ve Kur'anî tefekkürün sonuçlarına ulaşması gerektiğini bildirmektedir.

2. Kulak

Kur'an'ın beyanına göre tefekkür vasıtası olan duyularımızdan biri de kulaktır. Kâinattaki sesler alemiyle irtibatımızı sağlayan ve onlar hakkında malumat sahibi olmamızı temin eden yegâne vasıta

¹⁴ Carrel, *İnsan Denen Meçbul*, s.151.

¹⁵ Carrel, *İnsan Denen Meçbul*, s. 151.

hiç şüphesiz kulaktır. Kulağın kendi anatomik yapısı ve icra ettiği fonksiyon dahi başlı başına bir tefekkür sahrasıdır.

Kur'an-ı Kerim Cenab-ı Hakkın bu nevi nimetlerini serderken bu nimetlerin Allah tarafından verildiğini bildirerek onların tesadüf ve tabiata isnadını reddeder ve şöyle der: "O, sizin için kulakları, gözleri ve kalpleri yaratandır. Ne de az şükrediyorsunuz."¹⁶ Yani verilen duygu ve cihazları yaratılış maksatlarına uygun bir şekilde kullanmamakla az şükrediyorsunuz, denilir.

Tek başına şu kulak denen mekanizma nasıl çalışır? Nasıl alır sesleri ve nasıl iletir içeriye?¹⁷ Kulak her ne kadar Allah'ın lütfettiği nimetlerin en önde gelenlerinden birisi ise de sadece duyan bir organdan ibaret değildir, aynı zamanda şuurlu bir organdır.¹⁸ Kulağın şuurlu bir organ olması şöyle olabilir: Kulaklarda insanlığa mahsus olan manalı şuur bulunmaz. Hayvanlar gibi sade bir ses ile alakadar olurlar. İnsanların hayvanlardan farkı ise, işittiği seslerin manasını bilmeleri ve anlamalarıdır.

Atmosferde meydana gelen ses dalgalarının kulağımız tarafından toplanmasından beyindeki işitme merkezlerinde karakter ve anlam olarak algılamasına kadar olan sürece işitme denir.¹⁹ İşitme duyusu dış kulakla başlar. Fakat nerede bittiğini sadece Allah bilir. İlim isbat ediyor ki, sesin havada meydana getirdiği titreşimler, dış kulak kepçesine, buradan da iç kulak boşluğuna geçer. Korty denilen iç kulak dünyası insanı hayrete sevk etmektedir.

İç kulakta burgu ile yarım daire arasında birçok kanal bulunuyor. Sadece burguya mahsus, beyindeki işitme sinirlerine bağlı dört bin küçük yay vardır. Bu yayların uzunluğu ve hacmi ne kadardır? Sayıları binlere ulaşan ve her birinin hususî bir tertibi bulunan bu yaylar nasıl tereküp etmiştir? Konuldukları yer nedir? İnsanı hayrette bırakacak ve başka bir şeye müracaat etmeye mahal bırakmayacak olan bu incelikler, görülmeyen iç kulak boşluğundadır. Bu kulakta 100 bin işitme hücreleri vardır. Sinirler, insan aklının alama-

¹⁶ Mü'minûn, 78.

¹⁷ Kutub, *fi Zilal*, IV, 2476.

¹⁸ Kutub, Muhammed, *Kur'an Araştırmaları*, I, 166.

¹⁹ Akyıldız, Necmettin, *Kulak Hastalıkları ve Mikro-cerrahisi*, Ankara, 1998, s. 81-82.

yacağı incelik ve azamet dolu sinirciklerle sona erer.²⁰

İnsan kulağı 20 ila 20 bin frekans arasındaki sesleri duyabilmektedir. Bu rakamların altında veya üstündeki titreşimleri biz işitemeyiz. Bunda büyük hikmetler vardır. Eğer daha yüksek frekanstaki sesleri duyacak olsaydık, bütün dünya bizim için dayanılmaz gürültülerle dolacaktı. Buna mukabil küçük frekanslı sesleri işitebilecek bir kulak yapısına sahip olsaydık, yine bizim için dünyada, rahat ve huzur kalmayacaktı. Mesela; vücut hücrelerimizdeki devamlı faaliyetlerin gürültülerini veya mikropların "ayak seslerini" işitebilseydik halimiz nice olurdu?²¹

Kulak, fizikî yapısı itibariyle üzerinde tefekkürle düşünüldüğünde insanı hayretten hayranlığa sevk eder. Fakat kulağın asıl kıymet ve ehemmiyeti onun maddî ve fizikî boyutunun ötesinde "Niçin" yaratıldığının anlaşılmasındadır. Binaenaleyh, kulağın asıl kıymet kazandığı nokta, kendisine beyan kabiliyeti verilen insanın hak sözü ve Kur'an'ı dinlemesi ve dinlemesinin ötesinde onu anlamasıdır. Kur'an-ı Kerim bu noktaya şu ayet-i kerime ile işaret etmektedir. "... Onların kulakları var, fakat işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkıncıdır..."²²

Demek ki hak ve hakikatin sesini işittikleri halde anlamayanlar işitememiş gibidirler. Hatta başka bir ayet-i kerimede bu ayeti adeta tefsir edici manada şöyle ifade edilir: "(Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bu sebeple düşünmezler (la ya'kilûn)"²³ Yani kâfirleri doğru yola çağıran davetçinin (Peygamberin) durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitemeyenlere seslenen çobanın durumu gibidir.²⁴ Elmalılı ise bu ayetin tefsirinde şu kıymetli değerlendirmeyi yapar: "Sade hây-u huy kuru gürültülere, çan sedasına, kaval

²⁰ Nevfel, *Kur'an ve Modern İlim*, s. 120-121.

²¹ Heyet, *İnsan Vücudu*, s. 76-77.

²² A'raf, 179.

²³ Bakara, 171.

²⁴ Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an-Hakaik-i Gavamizi't-Tenzil*, Beyrut, 1983, I, 328; Beyzavî, Nasiruddin Abdullah b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I, 100.

sesine kulak verirler, haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek hak yoluna davet edecek olanların hali de o hayvan çobanının haline benzer, o yolda çobanlık etmesi iktiza eder. Çoban onlara insan gibi yiyiniz içiniz, yayılınız derse anlamazlar, manasız seslerle, ıslık, düdük çalar, bağırıp çağırarak zecreder, sürer, haylarsa bir şey duyarlar. İşte kâfirlerin hali de böyledir. Bunlar Allah'tan, Peygamberden bir şey anlamazlar, manalı sözleri duymazlar, çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar, manalı sözleri duymazlar.²⁵ Nitekim konuyla ilgili olarak ayet-i kerime şöyle der: "Ona ayetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüz çevirir. Sen de ona acıklı bir azabın müjdesini ver."²⁶

Demek ki, kulağa asıl kıymet kazandıran husus, onun gerek enfüsü ve gerekse afakî alemden aldığı sesler vasıtasıyla tefekküre altyapı oluşturmasıdır. Tefekkür ve düşünce işleminin yapılmasında vasıta görevini yapmayan bir kulak fazla kıymet taşımamaktadır. Çünkü kulak, sadece insana mahsûs bir duyu değildir. Hayvanlar da da kulak olmasına rağmen aldıkları sestten bir mana çıkarıp tefekküre vasıta yapmadıkları için fazla bir önem arz etmemektedir.

3. Kalp

Yine Kur'an'da zikri geçen tefekkür vasıtalarından bir diğeri de kalptir. Bilindiği gibi kalp iki manada kullanılır: 1- Çam kozalağı şeklinde olan et parçasıdır ki göğsün sol tarafına konulmuş özel et parçasıdır. Doktorlarca malum olan anatomik yapısının izahını onlara bırakıyoruz ki, bu kalp hayvanlarda da ölülerde de bulunur. 2- Rabbanî ve ruhanî bir lâtife ve incelikdir ki onun bu cismanî kalple ilişkisi vardır. O lâtife insanoğlunun hakikatidir.²⁷

Kalp, vücudumuzdaki milyarlarca hücreye hiç eksiksiz hayat dağıtan bir sistemdir. Kalp hep göğüs boşluğu içinde yumruk kadar bir organ sanıldığı için, onun maddesi bile yeterince anlaşılamamıştır. Halbuki kalp, damarlarıyla beraber bir organdır. Yani damarlar

²⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 587.

²⁶ Lokman, 7.

²⁷ Gazzalî, *İhya*, III, 3.

kalpten çıkışlarından itibaren kalbin bir uzantısıdır. Gerek anatomik yapı bakımından, gerekse elektro-kimya bakımından bu yapı tamamen bir bütündür. Kalp, vücudun en uzak köşelerine kadar uzanıp devam eden bir organdır. Bir insanın, ilmî manada kalbini çıkartmamız demek, en ince parçalarına kadar damarlarla birlikte kalbi sökmemiz demektir.²⁸

Kalbin dokusunun diğer dokulardan farklı bir yönü vardır. Şöyle ki; göğsün sol tarafına yerleştirilmiş bu çam kozalağı gibi et parçası bedendeki etlerin hiçbirine benzemeyen sinir ve adalelerin hakikatini ihtiva eden özel bir et parçasıdır ki, atar, toplar ve kılcal damarların köküdür. İnsanın âza ve organları içinde bizzat hareketli olan budur.²⁹

Elmalılı'nın maddî kalp hakkındaki bu kısa izahına konuyla ilgili son ilmî gelişmeler ışığında şunları da ilave edebiliriz. Şöyle ki; kalbin maddî dokusu bile vücudumuzun diğer dokularından farklılık arz etmektedir. Bu doku, ilk görünüşte kas dokusuna benzemektedir. Ancak, kalp kasının kendine has özelliği, üniform olmaktadır. Yani diğer kaslar gibi hücreleri yan yana sıralanarak bir doku meydana getirmiş değildir. Aksine, kalbin çeşitli bölümlerindeki kalınlık farkına rağmen, üç boyutun her istikametinde hareket edebilen tek bir kumanda dokusunu temsil etmektedir.

Kalp dokusunun asıl önemli özelliği ise, kas yapısındaki bu teklik ahengine senkron olan sinir ilgisidir. Normal bir dokuda sinirler, o dokunun hareket ve istinad noktalarına gelip kumanda eder. Halbuki kalbin her noktasında sinirsel bir yapı intikali vardır. Hatta kalbin dokusuna isim vermek gerekirse, kas dokusu mu, yoksa sinir dokusu mu diye çok düşünmek gerekir. Kalbin her noktasında hareket kabiliyeti mevcuttur. Merkezî sinir sistemiyle kalbin bütün ilgileri kesilse bile, kalp kendi içindeki sinir merkezlerinden kendisine gerekli hareketi sağlayabilir.³⁰

Kalbin maddî yapısı ve dokusu hakkında bu malumatı vermemizden maksat, maddî yapı itibariyle ve vücudun diğer organların-

²⁸ Nurbaki, Haluk, *Kalb ve Ötesi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1985, s. 7.

²⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 209-210.

³⁰ Nurbaki, *Kalb ve Ötesi*, s. 12.

dan farklılık arz eden kalbin manevî yapısı hakkında bir fikir vermek içindir.

Esas itibariyle Kur'an'da bahsi geçen kalpten maksad; çam kozalağı gibi bir et parçası olmayıp, duyguların ve fikirlerin kaynağı olan Rabbani bir lâtifedir. O malum et parçası ise, o Rabbani latifeye mesken ve mekân olmuştur. Rabbani latifenin insanın manevî hayatına yaptığı hizmet, manevî hayatındaki yeri ve fonksiyonu, o çam kozalağı gibi maddî kalbin insan bedenine yaptığı hizmet gibidir. Maddî kalp bedenin her tarafına adeta vücudun hayat suyu olan kanı pompalamakla ayakta tuttuğu gibi, o sekteye uğradığı zaman vücut da sekteye uğrar. Manevî kalp de insanın manevî hayatını ayakta tutması hususunda bir sütun ve rükün mesabesindedir.³¹ Kalbin bu temel konumundandır ki; ilâhî hitabın mahalli ve muhatapı, keşf ve ilham mahalli, Allah'ın evi, yere göğe sığmayan Allah'ın içine sığıldığı yer, tecelli aynası, ilâhî isim ve sıfatların en mükemmel şekilde tecelli ettiği yer, sevginin yuvası ve iman cevherinin ocağı³² gibi manaların kendisine yüklediği bir kavram olmuştur.

Kur'an ve Sünnette "*Kalb*" lafzı varid olduğu zaman, ondan gaye, insanoğlunun anlayan ve eşyanın hakikatini bilen özü demektir. Bazen göğüste bulunan kalpten kinaye olur. Çünkü lâtife ile kalbin cismi arasında özel bir alaka ve irtibat vardır. Zira kalp, her ne kadar bedenin sair parçalarıyla alakalı ve bütün beden manasında kullanılıyorsa da, yine de göğüsteki kalp yani cismanî kalp vasıtasıyla ilgilidir. Binaenaleyh onun ilk bilgisi kalpledir.³³

Gazzalî kalbin mezkur iki manada kullanıldığını açıklayarak, ikinci manadaki kalple ilgili olarak şu açıklamayı yapar: "O manevî kalp olan Rabbani lâtife insanoğlunun hakikatidir. İdrak eden, bilen, ve kavrayan Odur. İnsanların çoğunun akılları bu ruhî kalp ile cismanî kalp arasındaki ilişkiyi idrak etme hususunda hayrete düşmüştür. Çünkü Rabbani kalbin cismanî kalple olan irtibatı tıpkı renklerin cisimlerle, sıfatlar ve niteliklerin mevsuflarla olan ilişkisi-

³¹ Heyet, "*Kalb*" md.. *Yeni Ansiklopedi*, II, 955.

³² Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 274.

³³ Gazzalî, *İhya*, III, 5.

ne benziyor veya aleti kullananın aletle ilişkisi gibidir. Veyahut da oturanın mekânla ilişkisine benziyor.³⁴

Kalp; göğsün sol tarafına konmuş çam kozalağı şeklindeki cismanî kalp ile alakası olan lâtif bir şeydir. Bu lâtif şey, insanın hakikatidir. Bu "nefs-i natıka" olarak da isimlendirilmiştir. Hayvanî nefis ise onun bineğidir. O, insanda idrak eden, bilen, muhatap olan ve ayıplanan bir şeydir.³⁵

Şüphesiz mekansız olan bu ruhanî kalbin bütün beden ve cismanî kalp ile bir alakası vardır. Fakat alimler ve filozoflar bu alakanın şeklini, ilişkinin keyfiyetini öncelikle ve bizzat bedeninin hangi noktasıyla ilgili olduğunu tayin etmede hayrete düşmüşlerdir. Bu alaka önce cismanî kalbe midir? Dimağa mıdır? Bütün sinirlere midir? Bütün sinir ve kaslara mıdır? Yoksa, kalp ve şuur, damarlar, sinirler, kaslar ve uzuvlarıyla bedeninin tek suretine midir? Sonra bu alaka fizikî özelliklerin cisimlere, vasıfların mevsuflarına ilgisi gibi midir? Bir aleti kullananın alete ilgisi gibi midir? Bir yerde oturanın o mekâna alakası gibi midir? Her ikisini içine alarak bir kaptanın gemiyle ilgisi gibi midir? Hasılı, madde ile kuvvetin alakası nedir? Ve sonra maddî kuvvetle manevî kuvvetin ilgisi nedir? Bütün bunlar felsefecileri, psikologları yoran ve hayretler içinde boğan noktalardır. Ancak önceden olsun, sonradan olsun, önceden ve bizzat olsun, ikinci ve dolaylı olsun, faaliyet yönünden olsun, kabiliyet yönünden olsun her halde bunun cismanî kalp ile bir ilgisi olduğu açıktır.³⁶

Maddeyi ayakta tutan bir mananın olması itibariyle maddî kalbi de ayakta tutan manevî bir kalp vardır. Ve bu manevî kalbe de mahal ve mekân olan maddî kalp olabilir. Ama bu alakanın ampul ile etrafa neşrettiği ışık arasındaki alaka gibi olması akıldan uzak bir ihtimal değildir.

Yukarıda bir nebze üzerinde durulan maddî kalp ile manevî kalp arasındaki ilgi ve alakaya temas ettikten sonra konumuzun

³⁴ Gazzalî, *İhya*, III, 3.

³⁵ Cürcanî, Ali b. Muhammed. b. Ali, *Ta'rifat*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 229.

³⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 210-211.

esas nirengi noktasını teşkil eden manevî kalbin insanın tefekkür hayatındaki yerini görmeye çalışalım.

Kur'an dış duyulardan ayrı olarak insanı gerçek manada insan yapan ruhî ve iç duyuların varlığına dikkat çekip onların nimet olma yönünü insanın nazarına sunar. Nitekim bir ayet-i kerime de bu husus şöyle dile getirilir: "De ki: Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder ve kalplerinizi mühürlerse, bunları size Allah'tan başka hangi ilâh geri verebilir? Bak, biz ayetlerimizi nasıl açıklıyoruz? Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar."³⁷

Yani Allah (cc) kalbinizi hidayet ve hayrı anlamayacak bir hale koyar, mecnunlar gibi akıllarınızı giderir veya hiçbir şey duyamayacak şekilde kalplerinizi öldürür veyahut bütün şuurunuzu giderirse, Allah'tan başka hangi ilah onu size getirebilir. Yani işiten kulaklarınız, gören gözleriniz, duyan kalpleriniz var, bunları görüyor, biliyorsunuz değil mi?

İnsanların en şerefli kuvveleri olan bu vasıtaları size veren Allah dilerse, sağırlar, körler, yanılanlar, delirenler, uyuyanlar, bayılanlar, ölenlerde yaptığı gibi sizden yine alabilir. Bunu da görüyor, biliyorsunuz değil mi? Allah bunlardan birini veya hepsini alırsa, sağırların kulakları, körlerin gözleri açıldığı, delilerin ayıldığı, uyuyanların uyandığı gibi dilediği zaman yine verebiliyor. Bunu da görüyorsunuz değil mi? Peki ama Allah bunları alır ve vermek istemezse size onları alıp getirecek, irade edebilecek bir kimse Allah'tan başka hiçbir kudret tasavvur olunabilir mi?³⁸

Bu ayet-i kerime ile anlaşılıyor ki, insan maddî varlığıyla değil, onu varlıklar silsilesinin zirvesine çıkaran ruhî alemiyle insandır. Bu ruhun merkezi kalptir. Kalp insanda, gerçek ve mutlak bilginin kaynağıdır. Aynı zamanda her türlü sevginin, nefretin, düşüncenin ve akletmenin merkezi de yine kalptir.³⁹

İşte her türlü maddî ve manevî faaliyet ve hareketin merkezi kalp olduğundandır ki, Kur'an da dikkatimizi onun nimet olma yönüne çekmektedir.

³⁷ En'am, 46.

³⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1932.

³⁹ Bkz. Ünal, *Kavramlar*, s. 228-229.

Cenab-ı Hak gerek iç duyular ve gerekse dış duyular itibariyle insanı hadsiz nimetlerle donatmış ve birbiriyle mütenasip bir insicam ve ahenk içinde hayatını devam ettirecek imkânları lütfetmiştir. Bu iç ve dış duyular Kur'an'ın çizdiği istikamette kullanıldığı zaman kendisinden beklenen ideal netice alınmış olur. Yani insana takılan lâtife ve duygular hangi maksad için yaratılmış ise o maksada uygun kullanılmalıdır.

İnsan bedenini bir şehre benzeten Gazali, gözü renkler, kulağı sesler ve burnu kokular aleminin haberlerini toplayan görevliler olarak değerlendirir ve bunların, topladıkları bu haberleri postacı durumunda olan hayal duygusuna ilettiklerini anlatır. Bu beden şehrinde kuvve-i hafızanın hazinesi, kalbin ise padişah konumunda olduğunu ifade eder.⁴⁰ Bu itibarla padişah konumunda olan kalbin, bulunduğu yere uygun hareketler ve davranışlar sergilemesi zaruridir. Aksi halde yaratılışına uygun hareket etmemiş ve kendisinden bekleneni yapmamış olur.

Kalp, bazen düşünmekten kinaye olarak kullanılır. Mesela: "Şüphesiz bunda kalbi olan veya hazır bulunup kulak veren kimse-ler için bir öğüt (ibret alınacak bir şey) vardır".⁴¹ ayetinde durum böyledir. Bazı kimselere göre, tefekkürün yeri beyindir. Cenab-ı Hak ise burada tefekkürün yerinin beyin değil, kalp olduğunu ifade etmektedir. Başka bir ayette⁴² geçen "düşünecek kalpler" ifadesiyle ilim kastedilmiştir. "düşünecek" ifadesiyle de kalbin adeta tefekkürün bir vasıtası olduğuna işaret edilmiştir.⁴³

Seyyid Kutub da bu konudaki görüşlerini şöyle açıklar; Kur'an-ı Kerim "kalb" ile insanın idrak unsurlarının hepsini kasteder. "Akıl" denilen idrak gücüyle ve gizli ilhamlarla ilgili bütün unsurları "kalp" ve "fuad" kelimeleriyle ifade eder.⁴⁴ Zaten "akl" kelimesi bu şekliyle hiçbir ayette varid olmamıştır. Kur'an' da genellikle aklın fonksiyonel yönü geçmiştir.⁴⁵

⁴⁰ Gazzalî, *İhya*, III, 10.

⁴¹ Kâf, 37.

⁴² Hac, 46.

⁴³ Razi, *Mefatib*, XXIII, 45.

⁴⁴ Kutub, *fi Zilal*, IV, 2182.

⁴⁵ Cabiri, Muhammed Abid, *Arap Aklının Oluşumu*, terc. İbrahim Akbaba, İstanbul,

Kur'an'da kalp şu özellikleriyle tasvir edilmektedir: Allah anıldığı zaman titreyip ürperen,⁴⁶ inkârdan dolayı mühürlenene⁴⁷ tefekkür vasıtası olduğu halde tefekkür etmediğinden üzerine kilit vurulan,⁴⁸ ebedî saadet ve mutluluk kendisinin selim oluşuna bağlı olan,⁴⁹ istikametten ayrılabilen,⁵⁰ taştan daha sert olabilen,⁵¹ ibret ve ders alabilme kabiliyetine sahip olan⁵² ve insanın hayatında, ruhî ve fikrî terakkisinde mihrak noktayı teşkil eden kalp olduğu gibi, manen körleşip⁵³ paslanan⁵⁴ da yine kalptir.

Ayrıca psikolojik hayatın merkezi de kalptir. Duygu, düşünce ve irade gibi bütün ruhî fonksiyonların kaynaklandığı yer de kalptir. Dolayısıyla o düşünen, hisseden, arzu eden, zaman ve mekân ötesiyle, aşkın (müteal) alemle insanın bağlantısını kuran, kurduğu bu bağlantıyı insanın etkinliğini biçimlendirecek hale sokan güçlerin toplamı, bunların nominal varlığıdır.⁵⁵

Kalp, nasıl bütün hücreleri temsil eden bir birlik sırrına sahipse, madde ötesinden de tüm gerçekleri alıp yoğurarak şekillendiren bir güce sahiptir.⁵⁶ Kalbin bu önemli konumundandır ki, Peygamberimiz bir hadisinde insanın manevî hayatının ve ruh aleminin temel rüknü ve direğinin kalp olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Dikkat edin! Bedende bir et parçası vardır. Eğer o iyi olursa bütün beden de iyi olur. O bozulursa bütün beden de bozulur. İyi bilin ki o kalptir."⁵⁷

Malumdur ki maddî kalbin fesadı ve bozulmasıyla maddî hayat ve bedenî sıhhat de bozulmaktadır. Dolayısıyla Peygamberimizin bu hadîsiyle kinaî bir mana ile cismanî ve maddî kalbin insanın

1997, s. 43.

⁴⁶ Enfal, 2-4.

⁴⁷ Bakara, 7; A'raf, 101; Mü'min, 3-5.

⁴⁸ Nisa, 82; Muhammed, 24 .

⁴⁹ Kehf, 33; Şuara, 89.

⁵⁰ Al-i İmran, 7-8.

⁵¹ Bakara, 74.

⁵² Kâf, 37.

⁵³ Hac, 46.

⁵⁴ Mutaffifin, 14.

⁵⁵ Hökelekli, Hayatî, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 29.

⁵⁶ Nurbaki, *Kalb ve Ötesi*, s. 57.

⁵⁷ Buharî, İman, 39.

maddî hayatının direği olduğu gibi, manevî kalbin de insanın manevî hayat ve istikametinin direği, esas ve temeli olduğunu kast etmiş olması akıldan uzak değildir.

4. Akıl

Kur'an-ı Kerim'de bir isim olarak değil de, fonksiyonu itibarıyla -yani fiil kalıplarıyla-zikri geçen akıl, insanı hayvandan ayıran ve her insanda bulunan zatî bir özellik⁵⁸ olması itibarıyla tefekkürün vasıtalarından biri olarak kabul edilmiştir.

Akıl, A-K-L kelimesinden türetilmiş bir mastardır, bir isimdir. Akıl, bağlamak manasına gelmektedir. Zira sahibini tehlikelere düşmekten alıkoymaktadır.⁵⁹ Diğer bir izaha göre ise, akıl, "devenin bağı" demek olan "ikal" den alınmıştır.

Akıl: Engellemek, kaçıdırmak, ahmaklığın zıddı gibi manalar taşır. Akıl sahibi (= âkil); işini toparlayan ve görüşünü sağlamlaştıran demektir. Bu mana şu misalden *çıkarılmıştır*. "Akâltü'l-beî'ra" Devenin ayakları bir araya getirilip bağlandığında böyle denir. Akılın "Akl" olarak adlandırılma sebebi sahibini tehlikeye götürecek şeylerden engellemesidir.⁶⁰

Zatında maddeden mücerret, fiilen maddeye bitişik olan cevherdir. İnsanın bedenine ilişkin ruhanî bir cevherdir. Hak ve batılı bilen kalpteki bir nurdur. Kendisiyle eşyanın hakikatları bilinen ve anlaşılan şeydir. Hak ve batılın kendisiyle tanındığı kalpteki bir nurdur. Gaybî olanları vasıtalarla ve mahsûs olanları da müşahade ile idrak eden bir cevher⁶¹ manalarına gelip insanoğluna bahşedilmiş en büyük ilahî nimetlerden biridir.

Ayrıca akıl; duyu organları vasıtasıyla kendisine ulaşan bilgileri değerlendirip hak ile batılı birbirinden ayırabilen, her türlü kavram ve düşünceler arasında kıyaslamaları yapabilen, mevcudatı gaye, imkân ve ihtimal noktaları yönünden inceleyerek onlar hakkında doğru bilgiler tespit edebilen, insan bünyesinde olup bilginin te-

⁵⁸ Cabiri, *Arap Akılının Oluşumu*, s. 15.

⁵⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, V, 458.

⁶⁰ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, V, 458.

⁶¹ Bkz. Cürcanî, *Ta'rifat*, s. 196-197, Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyat*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993, s. 67.

şekkülüne engel olan his, zaaf ve arzular sebebiyle aldanabilen ve bundan dolayı da kendisine yön ve istikamet çizecek bir rehberle muhtaç olan, güzeli çirkinden, iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırt edebilen zihnî bir kuvvet⁶² eşyanın hakikati kendisiyle bilinen kabiliyet⁶³ olarak tarif edilir.

Aklı duyu organlarının ve beynin çalışmasından doğan maddî bir sonuç kabul eden Naturalist, Materyalist ve Sansüalist filozofların aksine, kelamcılarının çoğu, onu insanda doğuştan mevcut ruhî güç olarak kabul ederler.⁶⁴ Mesela; Taftazanî; akl'ı, "bilme ve idrak etme fonksiyonu bulunan ruhî bir güç"⁶⁵ olarak ifade eder.

Mutasavvıflar ise; aklın ilahî, ezeli ve ebedî gerçekleri kavrayamayacağını ifade ederler. Nazarî aklı reddederek Neoplatonizm'in tesiriyle keşf ve marifet anlayışlarıyla uyuşan farklı bir akıl anlayışını ileri sürerler. Tasavvuf dilinde insan aklına *akl-ı cüz'î* ve *akl-ı mecazî* denilir. Mutavvıfların, bu manadaki akla ilişkin tariflerinden bazıları şunlardır; 1-Hak ile batılı ayırt etmeye yarayan nur. 2- Rabbanî lâtime, kalp. 3- Allah'a ibadete ve cennete girmeye vasıta olan düşünce, kulluk yapmaya alet olan fikir, ibadetin yolunu gösteren ışıktır.⁶⁶

Aristo'dan itibaren İslam Meşşâilerinin son büyük temsilcisi olan İbn Rüşd'e kadar devam eden tarihî seyir içinde hemen bütün filozoflar insan aklını nefsin pasif bir fonksiyonu olarak tarif ederler.⁶⁷ Farabî'ye göre ise; tefekkür gücünün organı olan akıl başlangıçta kuvve halinde bir kabiliyettir ve tedricî bir gelişme ile müşahhas varlıklardan başlayarak mücerred gerçekleri kavrama noktasına ulaşır. Ancak bu tedricî gelişme kendiliğinden meydana gelmeyip insanüstü metafizik bir gerçeklik olan "Faal Akıl" veya "Ruhu'l- Emin/Ruhu'l-Kuds" vasıtasıyla olur. İnsanda "Faal Akıl"ın yeri göze nisbeten güneşin durumu gibidir. "Faal akıl" düşünme

⁶² Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul, 1983.

⁶³ Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s. 177.

⁶⁴ Yavuz, "Akıl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, II, 244.

⁶⁵ Taftazanî, Sa'düddin Mes'ud, *Şerhu'l- Akaidin-Neseftıyye*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1960, s. 12.

⁶⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 35.

⁶⁷ Yavuz, "Akıl", *DİA*, II, 239.

gücü üzerine etkide bulununca, duyularımız- hayal gücünde saklanmış olan şekilleriyle- kavranılır şeyler haline gelir.⁶⁸

Buna göre Farabî, akli kavrayışı bir çeşit ilham ve sezgi kabul etmekte ve doğrudan doğruya bir kavrayış olarak telakki etmektedir. Bu ilham ve sezginin kaynağının da fizikötesi bir alem olduğu kanaatini taşımaktadır.

Akıl; düşünme, anlama, kavrama kabiliyeti,⁶⁹ hakkın hitabını anlamak için bir alet ve bir vasıta⁷⁰ olduğu gibi aynı zamanda insanı hayvandan ayıran seçkin bir meziyettir.⁷¹ Ebu Hüreyre'den bu hususu te'yid eden rivayet nakledilir: Cenab-ı Hak akıllı yarattığı zaman ona "bu tarafa gel" der, akıl gelir. "Dön" der, akıl döner. Cenab-ı Hak buyurur ki; "İzzet ve Celalime yemin ederim ki, senden daha şerefli bir mahluk yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm."⁷²

Kanaatimizce bu hadiste söz konusu alıp-verme maddî ve manevî nimetlere ilişkin olsa gerektir. Çünkü maddî- manevî nimetlerin devam ve bekası aklın varlığına dayanır. Aklın olmadığı yerde maddî-manevî nimetlerden bahsetmek mümkün değildir. Aklın bu yüksek konumundan dolayı ondan daha şerefli bir varlık düşünülemez. Zira maddî-manevî bütün şeref ve haysiyetler onun varlığına ve varlığının devamına bağlıdır. Allah (cc)'in emir ve yasaklarına muhatap olabilme gibi yüce bir konuma da ancak akıl vasıtasıyla ulaşılabılır. Çünkü akıllı olmayana ilahî her hangi bir teklifin olması da söz konusu olamaz. Akıl insanı ilahî hitabın muhatabı olma gibi ulvi bir payeye yükselten emsalsiz bir cevherdir.

Aklın yeri tartışılmazdır. Akıl nimeti, Allah(cc)'in içimizde taşıdığımız bir ışığı, bir nuru ve aydınlanma kaynağıdır. Akıllı reddedip, sırf naklî bilgilerle yetinenler, kendilerini Allah'ın yarattığı bir nurdan mahrum bırakırlar.⁷³

⁶⁸ Farabî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed, *es-Siyasetu'l-Medeniyye*, Haydarabat, H. 1346, s. 4.

⁶⁹ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 183.

⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2720.

⁷¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, V, 459.

⁷² Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hâfâ*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, II, 138.

⁷³ Gazzalî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İtikadda Orta Yol*, terc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 22.

Ayrıca bu konuda dikkate değer ve İslam'ın akla verdiği değerlerin ayrı bir delili olan şu hadis çok manidardır. "Allah, kendi katında akıldan daha değerli bir şey yaratmamıştır."⁷⁴ İşte bu akıl nuru, içten veya muhit tarafından yöneltilen engellerle perdelenmediği ya da yanılgiya düşülmediği sürece en üstün gerçeklere ulaşacak ve ilahî hakikatleri anlayabilecektir.⁷⁵

Aklın en yüce ve en üstün gerçeklere ulaşması ve ilahî hakikatleri kavraması da kendi mücerret vasfıyla değil, ancak Kur'an'ın rehberliğinde mümkün olabilir. Her hususta rehber ihtiyacı hissedildiği gibi ilahî gerçeklerin anlaşılmasında da öncelikle bir rehber ihtiyacı kaçınılmazdır.

Bütün ilim ve fenlerin ve her türlü beşerî mazhariyetin medarı olan illiyet kanununu güzel bir şekilde idrak ve tatbik sayesinde akıl, bu ayetlerden bu yollarla Allah(cc)'ın varlık ve birliğini anlar, keşfeder. Bu yollardan birinde veya hepsinde yürüyen aklın da başlıca iki çeşit seyri vardır. Birincisi; ağır ve tedricî bir tefekkür seyridir ki, buna "*fikir*" denir. Diğeri de bir anda, bir hamlede hedefe ulaştıracak derecede seri olan anî seyirdir ki buna da "*hads*" denilir. Bu da iki kısımdır. Bunlardan biri kesbîdir. Uzun süre tahsil ve tecrübeye bağlıdır. Bütün teorik ve pratik tahsil ve ilmî terbiyeler bu gayeye ulaşmak içindir. Buna "*mesmu akıl*" denilir. Diğeri doğrudan doğruya fıtratta mevcut olan ve sırf ilahî lütuf ve mevhibe olarak verilen bir melekedir ki, buna "*Kuvve-i Kudsiye*" veya "*akl-ı matbu* veya *garîzî*" denilir. Esas itibarıyla kesbin, gayretin bunda hiç hükmü yoktur. Herkesin az-çok bundan nasibi vardır. Bu akıl olmayınca öbür mesmu aklın hiç hükmü yoktur. Bunun sınırlanmaz birçok mertebeleri vardır ki, en basit bir zekâdan peygamberlerin akıl ve zekâlarının mertebelerine kadar gider.⁷⁶

Bu derece hassasiyet, derinlik ve incelik kazanması aklın da muhakkak belli süzgeçlerden geçmesi ve rafine edilmesine bağlıdır. Onun düşünme melekesini köreltecek, eserden müessire intikal

⁷⁴ Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 138.

⁷⁵ Kılıç, Sadık, *Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, Nil Yayınları, İzmir, 1993, s. 36.

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 566-567

kabiliyetini dumura uğratabilecek sebeplerden de uzak tutulması lazımdır. Yoksa potansiyel olarak uçak benzini gibi hassas bir yapıyı bünyesinde taşıyan ham petrolden öteye geçme imkânı bulunamayacaktır. Akletmek, nedenle nedeni bulunan, eserle müessir arasındaki ilgiyi idrak edip, eserden müessire veya müessirden esere veya iki eserin birinden diğerine varmaktır ⁷⁷ ki bu da tasfiye ve tezkiye ameliyesine tabi tutulan aklın üstesinden gelebileceği bir husustur.

Aklı düşünce açısından diri, zinde ve etkin tutmak gerektir. Bu ise Cenab-ı Hak tarafından kendisine verilmiş olan tefekkür, tedebbür ve taakkul fonksiyonlarını icra etmesiyle mümkün olabilir. Bundan dolayı Kur'an, inanç konusunda olduğu kadar, beşerî, tabii ve diğer bütün alanlarda aklın düşünce fonksiyonunu yerine getirmesini istemiştir.⁷⁸ Kur'an'ın bu isteği doğrultusunda kullanılmayan akıl, kendisinden beklenen zindelik ve canlılığı bulamamış ve gerekli sonuç da alınmamış olur. Kur'an'ın isteği doğrultusunda işletilen akıl ise, büyük bir hassasiyet kazanarak, eşya ve hadiseler hakkında değişik boyutlar yakalama imkânı bulur.

Netice olarak diyebiliriz ki, akıl, maddeden mücerret olmakla beraber maddeye bitişik bir cevherdir. Metafiziğin fizikî cephedeki manevî bir uzantısıdır. Ruhun en önemli ünitelerinden biri olduğu gibi, hakla batılı birbirinden ayırma noktasında insan mahiyetine konulan en keskin bir nur olmakla beraber aynı zamanda insanî bir özür. Diğer taraftan akıl, mükellefiyetin esası, tefekkürün temel vasıtası, muhakemenin ilk cevheri, insanı hayvandan ayıran ve gerçek insan olma vasfını kazandırmakla Allah(cc)'a muhatap olma şerefini kazandıran en kıymetli insanî bir mahiyettir.

5. Akıl-Kalp İlişkisi

Akıl ile kalp arasında yakın bir ilişkinin olduğu muhakkaktır. Fakat bununla beraber tefekkürün merkezinin kalp mi, yoksa akıl mı olduğu hususunda ihtilaf vardır. Felsefecilere göre düşüncenin merkezi beyin⁷⁹ olarak kabul edilirken, İslamî literatürde ise tüm

⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 566

⁷⁸ Kılıç, *Kur'an'ın Anlama Sorunu*, İhtar Yayınları, İstanbul, 1999, s. 33.

⁷⁹ Bkz. Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 193-194.

zihnî faaliyetlerin merkezi kalp⁸⁰ olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca filologların ifadesine göre; akl'ın, kalp; kalb'in de akıl manalarına kullanıldığı varıddir.⁸¹ Zira Kur'an-ı Kerim'de akletmek kalbin bir fiili olarak zikredilir: "(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri(kulübun ya'kilüne biha) ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lakin sinelerdeki kalpler kör olur."⁸² Diğer bir ayet-i kerimede ise; "Biz onlardan önce kendilerinden daha güçlü olan diyar diyar dolaşan nice nesiller helak etmişizdir. Kurtuluş var mı? Şüphesiz bunda kalbi (=yani, aklı) olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır."⁸³ denilmektedir.

Buradaki ifadede "akıl" yerine "kalb" kelimesi kullanılmakta ve tefekkürün vasıta ve aletin kalp olduğuna işaret edilmektedir.⁸⁴ Ayrıca yine diğer bazı ayet-i kerimelerde de tefekkür, düşünce ve bilginin mahalli olarak yine kalp gösterilmektedir.⁸⁵ Kelamcılarının çoğunluğu, akletmekle ilgili, bahsi geçen ve diğer birtakım ayetleri delil göstererek akılla kalp arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu, hatta aklın mahallinin kalp olduğu görüşünü benimser.⁸⁶ Bazı kelamcılar ise, akılla beyin arasında bir ilgi kurup aklî fonksiyonların beyin vasıtasıyla gerçekleştirildiğini kabul ederek aklın merkezinin beyin olduğunu savunurlar. Bunlardan ikincisini kabul edenlere göre; aklın yeri beyindir. Fakat aklın eseri kalpte ortaya çıkar. Böylece gözün güneş ışığı sayesinde nesnelere görmesi gibi kalp de akıl ışığıyla bilgileri alır⁸⁷ ve onlar üzerinde tefekkür etme imkânı bulur. Osmanlı'nın son Şeyhu'l-İslamlarından olan Mustafa Sabri Efendi'ye göre ise; akılla kalp aynı şeydir. Çünkü Kur'an'da anlama işini kalp yapmakta ve bu da aklın bir fiili olarak bildirilmektedir.⁸⁸

⁸⁰ Ünal, *Kavramlar*, s. 394.

⁸¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XI, 458.

⁸² Hac, 46.

⁸³ Kâf, 36-37.

⁸⁴ Bkz. İsfahanî, Rağıb, *Müfredatu Elfazi'l-Kur'an*, ed-Daru's-Şamiyye, Beyrut, 1992, s. 682.

⁸⁵ Bkz. En'am, 25; Tevbe, 82; Hac, 46.

⁸⁶ Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Temel Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 7.

⁸⁷ Yavuz, "Akıl", *DİA*, II, 244.

⁸⁸ Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire, 1981, I, 440.

Elmalılı da bu husustaki kanaatini şöyle belirtir: Aklın kaynağı ve madeni kalpte olmakla beraber, ışması zihindedir. Yani akıl bütünüyle kalp değil, belki kalbin fonksiyonlarının en önde gelenidir. Akıl şuurun muhtevasını tefekkürle tahlil eder, birleştirir, özünü alır ve buradan kalkarak ilgili bulunduğu gerisindeki gerçek ve gerekliliklere ulaşır. Bu bakımdan, nisbet şuurundan başlayan akıl önce butlan, ayniyet, gayriyet (başkalık), tenakuz ve izafet kanunlarından hareket eder. Şuurun pırılıtları nefse gelir, orada kalmasına "*bıfz*" denir. Hıfz kalıcıdır ama yanılabilir de. Hafızada kalan şeyin ikinci kez şuura getirilmesine "*tabattur*" veya "*tezekkür* (hatırlama) denir. Bu şekilde şuurlar arka arkaya gelerek birleşir ve zihni tasavvurları oluştururlar. Sonunda şuhûd ve yakînle birlikte ilme varılır. İşte bu faaliyetlerin başı akıldır. Aklın durağı kalp, meyvesi ise ya ilim veya hayaldir.⁸⁹

Elmalılı'nın bu tahlilinden de anlaşıldığı üzere, zihni faaliyet ve fonksiyonların merkez ve madeni kalptir. Fakat bu faaliyet ve icratlar da akıl vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir.

Kanaatimizce de kalpte doğan fikir ve düşünce ışıkları akıl aynasına yansımakta ve orada yayılmaktadır. Tıpkı güneş ile ay arasındaki alaka ve ilişki gibi. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah güneşi bir ziya, Ay'ı ise bir nur kıldığını buyurmaktadır.⁹⁰ Müfessirlerin izahına göre; ziya bizzat ışık veren, nur ise, başkasından gelen ışığı yansıtır.⁹¹ Hatta "*Ay'ın nuru güneşin ziyasından istifade iledir.*" meşhur bir sözdür.⁹²

Bu itibarla güneş mesabesinde olan kalpte teşekkül eden düşünce ve ilim ışıkları ay mesabesinde olan aklın aynasında yer alır ve dolayısıyla akıl nurunu kalpten alır. Aklın merkezi beyin olsa dahi, maddeten beyni -kanı pompalamak suretiyle-besleyen ve dolayısıyla aklın merkezi olan beyni maddeten ayakta tutan yine kalptir.

⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 224- 225.

⁹⁰ Nuh, 16; Yunus, 5.

⁹¹ Beyzavî, *Envaru't-Tenzil*, I, 428; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşadu'l-Akli's-Selim ilâ Mezâye'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut, 1990, IV, 120.

⁹² Bursevî, İsmail Hakki, *Rubu'l-Beyan*, Eser Neşriyat, İstanbul, H. 1389, IV, 12; Alusi, Ebul-Fadl Şihabuddin Mahmud, *Rubu'l-Meani*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1985, II, 67-69; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2673.

Maddî noktada aklın merkezi olan beyni beslediği gibi manevî noktada da yine akli besleyenin kalp olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Tefekkür, bütün mahlukat içinde sadece insana mahsus en yüksek bir kabiliyet ve haslettir. İnsana mahsus olan bu yüksek kabiliyet ve seciye Kur'anî tefekkürle mayalandığı zaman gerçek ve ideal hüviyetini kazanmış olacaktır. Çünkü bütün ilahî marifet dairelerinde dolaşmak ve ruhî olgunlaşmayı elde etmek, maddî-manevî, ilmî ve teknolojik bütün gelişme ve icatların temel mihrak noktasını teşkil eden tefekkürdür. İşte Kur'an'ın kazandırdığı tefekkür anlayışı, beşerî tefekküre bir nevi ruh ve hayat olmaktadır.

Bütün hedef ve gayelere ulaşmada vasıta arandığı gibi tefekkürün de gerçek manada teşekkül ve tekemmülünde vasıtalar vardır. Bunlar da duyular, akıl ve kalp olarak görülmektedir. Duyular penceresi ile aleme nazar gezdiren ruh, kalbi harekete geçirip akıl ekranında tefekkür gerçeğinin yansımalarını temin eder. Tefekkürün kaynağı ve gerçek vasıtası akıl mıdır, kalp midir sorusu düşünce tarihinde münakaşalara sebebiyet vermiş bir husustur. Bütün felsefî akımlarda akıl, tefekkürün kaynağı olarak kabul edilirken, İslamî literatürde kalp kaynak olarak telakki edilmektedir. Gerek anatomik yapısı itibarıyla ve gerekse vücutta icra ettiği fonksiyonları itibarıyla farklı bir yeri olan kalbin tefekkürün kaynağı olması, kanaatımızca daha isabetli bir görüş olarak görülmektedir.

İnsana mahsus olan tefekkür, Kur'anî boyut kazanmakla bambaşka bir kıymet kazanır. Cesede ruhun üflenmesiyle canlanması gibi, insandaki tefekkür kabiliyeti de Kur'an tefekkürü ile mayalandığı zaman öylece canlanmış olur. Kur'anî tefekkür, insanın hayata geliş gayesi olan şu kâinatın sahibini tanımak ve iman vasıtası ile O'na intisap etmek suretiyle yaratılış gayesini gerçekleştirmeyi hedefler. Bunun yanı sıra çekirdek mesabesinde taklidi bir seviyede imanı olan kimseye de tahkiki imanı kazandırmakla insana kâmil bir mü'min seviyesini kazandırmak, kâinat ve içindekilere dikkat ve tefekkür nazarlarını çevirerek hadiselerin dizgininin Allah(cc)'ın elinde olduğunu ve kâinatta tesadüfün bulunmadığını

şuurlara yerleştirmek, iman noktasında kemalini bulan bir insanı, kâmil imanın gereği olarak takva ve salahat dairelerinde terakki ettirmek ve bütün bunların yanı sıra dikkat çekilen enfûsî ve afakî tefekkür alanlarındaki hususlardan hareketle yeni ilmî keşiflere fikrî noktada zemin hazırlamak da, yine Kur'an'ın insanlığa hedef olarak gösterdiği ufuk ve gayeler arasındadır.

Kaynaklar

- Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hâfâ*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Alusî, Ebul-Fadl Şihabuddin Mahmud, *Rubu'l-Meani*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Beyzavî, Nasiruddin Abdullah b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rubu'l-Beyan*, Eser Neşriyat, İstanbul, H. 1389.
- Cabirî, Muhammed Abid, *Arap Aklının Oluşumu*, terc. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1997.
- Cürcanî, Ali b. Muhammed. b. Ali, *Ta'rifat*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
- Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseyni el-Kefevî, *el-Külliyat*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Farabî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed, *es-Siyasetu'l-Medeniyye*, Haydarabat, H. 1346.
- Firuzabadî, Mecduddin Muhammed, *el-Kamusu'l-Mubit*, Beyrut, 1991.
- Gazzalî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İtikadda Orta Yol*, terc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.
- Hökelekli, Hayatî, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükrem, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut, t.y.
- İsfehani, Rağîb, *Müfredatu Elfazi'l-Kur'an*, ed-Daru's-Şamiyye, Beyrut, 1992.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

- Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kılıç, Sadık, *Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, Nil Yayınları, İzmir, 1993.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'ı Anlama Sorunu*, İhtar Yayınları, İstanbul, 1999.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Temel Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984.
- Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire, 1981.
- Nurbaki, Haluk, *Kalb ve Ötesi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1985.
- Taftazani, Sa'düddin Mes'ud, *Şerhu'l-Akaidin-Nesefiyye*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1960.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul, 1983.